

**TAHIROVA İRADƏ
MANAFOVA GÜLŞƏN**

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut

Polad Həşimov 19

Iradatahirova@gmail.com

LÜĞƏTLƏRİN NÖVLƏRİ VƏ DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ONLARIN ƏHƏMİYYƏTLİ ROLU XÜLASƏ

Leksikoqrafiya, lüğətçilik yaxud lüğətşünaslıq-leksikaları öyrənən elmdir. Leksikoqrafiya lüğət yaradıcılığı sənətidir. Hər hansı bir dilin öyrənilməsində lüğətlər müstəsna rol oynayır. "Lüğət ya da sözlük — bəlli üslubla düzülən, izahı ya da tərcüməsi verilən və deyilişi göstərilən sözlərin toplusudur. Çağdaş sözlüklər daha çox əlifba sırası ilə düzülür. Sözlüklər praktik xarakter daşısa da, onlarda ədəbiyyat nəzəriyyəsinin inkişafı da öz qarşılığını tapır və elmin normativ vəziyyətini əks edən qaynağa çevrilir" (1,32)

Lüğətlərin yaranma tarixinə baxsaq görürük ki, lüğətlər həm Şərqdə, həm də Qərbdə müəyyən anlamları özündə birləşdirmişdir. Lüğətlərdə adətən ədəbi və fəlsəfi terminlərin şərhı verilirdi. Ensiklopediya lüğətin izahlı forması kimi yaranıb. Şərqdə daha çox təriqət terminlərini şərh edən lüğətlər məşhur olmuşdur.. Sufi poeziyası simvol, rəmz və alleqoriyalar üzərində qurulduğundan sufi mütəfəkkirləri geniş sufi lüğətləri yazıb hazırlamışlar. Orta əsrlərin lüğətləri dini ehkama əsaslanırdı.

Açar sözlər lüğət söz mənə izahat şərh əsaslanmaq tərcümə

Maarifçilik dövründən bəri yeni ideologiyaların hakim olmasının əks etdirən yeni ensiklopediyaları yaranmışdır. Yeni lüğət və ensiklopediyalar terminləri yeni ideologiyaya uyğun şərh edirdi. Sovet dövründə ədəbiyyata dair marksist nöqteyi-nəzəri əks edən ədəbi və ensiklopedik lüğətlərin hazırlanması böyük miqyas almışdı

Lexikoqrafiya iki ayrı bölümlərə ayrılır: müasir leksikoqrafiya və tarixi leksikoqrafiya. Müasir leksikoqrafiya, əsasən, danışılan dilin lüğət tərkibini və onun müasir vəziyyətini öyrənir. Tarixi leksikoqrafiya isə lüğət tərkibinin inkişaf prosesini və tarixini araşdırır. Sözlərin mənə xüsusiyyətləri və inkişaf qanunları da bu sahənin əsas məqsədlərindəndir. Əşyanın, hərəkətin və əlamətin izahı da leksikoqrafiyanın tədqiqat sahəsinə daxildir. İlk türk dilli lüğət Mahmud Kaşğarının yazdığı "Divanü Lüğat-it-Türk"dür. Praktiki leksikoqrafiya sosial əhəmiyyətli funksiyaları yerinə yetirir, dilin öyrədilməsi, dilin təsviri və normallaşdırılması, dillərarası ünsiyyət və dilin elmicəhətdən öyrənilməsini təmin edir. "Leksikoqrafiya dil haqqında bütün bilik söz ehtiyatının ən optimal və icazəli üsullarını tapmağa çalışır. Nəzəri leksikoqrafiya lüğətin makrostrukturun inkişafı ilə bağlı problemlər kompleksini əhatə edir (söz ehtiyatının seçilməsi, lüğətin həcmi və mahiyyəti, materialın düzülmə prinsipləri) və lüğətin mikrostrukturunu (lüğət girişinin strukturu, lüğət təsnifatlarının

növləri, bir söz haqqında müxtəlif növ məlumatların əlaqəsi, dil illüstrasiyalarının növləri və s.), lüğətlərin tipologiyasının yaradılması və leksikoqrafiyanın tarixini öyrənir” (2,45)

Leksikoqrafiya həmçinin lüğət tərtib etmək məqsədilə leksik vahidlərin mənasını, təkamülünü və funksiyasını öyrənən tətbiqi elm kimi qəbul edilir.

«Lexicography - the applied study of the meaning, evolution, and function of the vocabulary units of a language for the purpose of compilation in book form—in short, the process of dictionary making. Early lexicography, practiced from the 7th cent. B.C. in Mesopotamia, Greece, and Rome, was reserved for abstruse words of specific disciplines” (3,76).

General lexicography originated in the 16th cent., and aspects of the modern dictionary, such as etymology, developed during the 17th and 18th cent.» [«Dictionary.reference»]. Sovet akademiki L.V.Şerba lüğətlərin tərtibinə çox ciddi və elmi nöqteyi nəzərindən yanaşırdı. O, tərtibatçısı olduğu “rus-fransız “ lüğətinin giriş hissəsində yazırdı “Mən təcrübəli dilçilərimizin lüğətçilik işinə bu qədər laqeyd yanaşmalarını son dərəcə yanlış hesab edirəm. Bunun sayəsində demək olar ki, heç bir vaxt lüğət tərtibatı ilə məşğul olmayan (köhnə dövrlərdə bu, mütləq xüsusi təlim-təbiiyə almamış təsadüfi həvəskarlar tərəfindən edilirdi) və bunun sayəsində o, lüğətlərin "kompilyasiya" belə gülünc ad almışdı. Və həqiqətən də, dilçilərimiz, daha da çox lüğətlərin "tərtibatını" nəzərdən qaçıraraq, onların elmi xarakterə malik olmalıdırlar.” Qeyd etməliyik ki, bun bir çox linqvistlər leksikoqrafiyanı müstəqil hesab edirlər ki, onun da öz tədqiqat mövzusu, öz elmi prinsipləri və öz nəzəri problemləri vardır. Praktik leksikoqrafiya dilin leksik təsviri sahəsində xeyli təcrübə toplamış, keçən əsrin ortalarından etibarən ümumiləşdirilmiş və sistemləşmişdir. Bu da leksikoqrafiya nəzəriyyəsinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Lüğət tipli nəşrlərin yaradılması ilə bağlı məsələlərə geniş yer vermək, səriştəli şəkildə təşkil olunmuş biliklərə malik olmaq aşağıdakıları tələb edir: • leksikoqrafiya anlayışının miqyası, məzmunu və strukturunun nəzərə alınması; • janrların və lüğətlərin tiplərinin öyrənilməsi; • elementlərin və parametrlərin öyrənilməsi; leksikoqrafik materialların əsaslarının və kompleksləşdirmənin mümkünliyünün öyrənilməsi • terminoloji leksik materiallara aid sözlərin toplanması; • söz ehtiyatı işinin planlaşdırılması və təşkil edilməsi haqqında təlimin öyrənilməsi • leksikoqrafiya qaydalarının inkişafı və formalaşması - İnformasiya prosesləri dil xüsusiyyətlərinin sürətli assimilyasiyaya səbəb olan bütün növ metodların yaradılmasını sürətləndirdi. Leksikoqrafiyanın digər sahəsi olan ikidilli lüğətlərin tərtibatı leksikoqrafiya sahəsində praktiki mahiyyətə malik idi. Çoxdilli lüğətlərin tərtib edilməsi nəzəriyyəsinin sualları, əsasən, tərcümə fəaliyyətinin problemlərinə dair toplularda, eləcə də böyük tərcümə lüğətlərinə aid ön sözlüklərdə məqalələr çərçivəsində nəzərdən keçirilmişdir. Məsələn, L.V.Şerbanın "Böyük rus-fransız lüğəti" ön sözlüyü həmişə ikidilli lüğətlərin tərtib edilməsinin əsas prinsiplərinin ümumiləşdirilməsi hesab edilmişdir "The beginnings of English lexicography go back to the Old English period The language of the Roman Church

was Latin; its priests and monks needed to be competent in Latin in order to conduct services and to read the Bible . (4,32) As English monks studied these Latin manuscripts, they would sometimes write the English translation above (or below) a Latin word in the text, to help their own learning, and as a guide to subsequent readers. These one-word translations, written between the lines of a manuscript, are called 'interlinear glosses'; they are seen as the beginnings of (bilingual) lexicography/ "I am not yet so lost in lexicography, as to forget that words are the daughters of earth and that things are the sons of heaven."(Samuel Johnson) "[Samuel] Johnson was not only innovative in his use of 114,000 citations to prove his definitions and the usage of words and connotations. He also noted the author who had first used a word or collocation and who had last used an obsolete word. (Guide to Lexicography. John Benjamins, 2003)

"Websites such as those for Urban Dictionary and Wiktionary . . . offer what is known as 'bottom-up lexicography,' placing ordinary speakers and writers at the core of the ways in which the dictionaries in question are to be made. Lexicography: 'The art of making a dictionary. Anyone who adds to urbandictionary.com [sic] is a lexicographer,' a post on Urban Dictionary proclaims." (5,51)

Leksikoqrafiya – lüğət yazmaq, redaktə etmək və/və ya lüğət tərtib etmək prosesidir. Bu, bir və ya bir neçə dilə aid olan bir sıra leksik əşyaları müşahidə etmək, toplamaq, seçmək, təhlil etmək və təsvir etmək deməkdir. Lüğətin müəllifi və ya redaktoru leksikoqraf adlanır. Leksikoqrafiya həm də leksikoqrafik işləri əks etdirən və ictimai istifadə üçün nəzərdə tutulmuş kitab, kompüter proqramları və ya məlumat bazalarının yaradılması praktikasıdır. Qeyd etdiyimiz kimi lüğətlərin bir neçə növü vardır. Onlardan ən əsası Ensiklopedik lüğətlərdir. Bütün dillərdə belə lüğətlər mövcuddur. Bundan əlavə tərcümə lüğətləri də tərtib olunaraq həm tərcüməçilərin, həm də müxtəlif dilləri öyrənən şəxslərin ixtiyarına verilmişdir. Tərcümə lüğəti — iki və daha artıq dillərin (onların bu və ya digər hissəsinin, yaxud hamısını) lüğət tərkibinin planlı şəkildə müqayisəsini əks etdirən lüğətlərdir.. Hər iki növ iki və çoxdillə ola bilər. "Bir lüğətin yazılması ... sözlərin" əsl mənaları "ilə bağlı nüfuzlu ifadələr yaratmaq deyil, həm də yazı tapşırığını, qabiliyyətlərindən ən yaxşı şəkildə, uzaqdan yazıçılara müxtəlif sözlər söyləməkdir. ya da dərhal keçmişdir. Sözlərin yazıçısı bir tarixçi deyil, qanunverici deyil, məsələn, biz 1890-cı ildə bir lüğət yazdıq, ya da 1919-cu ilədək, biz "yayım" sözü " 1921-ci ildən etibarən sözlərin ən ümumi mənası, 'səsli mesajların yayılması və s.' radiodövrələri vasitəsilə yayılmalıdır "deyə qərar verə bilmərik. Sözlərin lüğətini "nüfuza" görə nəzərdən keçirmək üçün lüğət yazıçısı nə o, nə də hər hansı bir malik olan peyğəmbərlik hədiyyələri ilə kredit götürməkdir. Biz danışarkən və ya yazarkən sözlərimizi seçərkən, Sözsüz ki, biz bununla bağlı ola bilməyəcəyik. Bir başlıq altında baxırıq, biz beş yüz il bundan öncə bir rahib tapmalıyıq, bu gün bir avtomobil mühərrikini tapırıq. "(**SI Hayakawa, Düşüncə və Fəaliyyətdə Dil , 1978**)

Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti — İkicildlik Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Lüğətdə 12 minə yaxın coğrafi adın izahı

verilmişdir. Lüğətin tərtibində Azərbaycanın görkəmli dilçi, tarixçi və toponimist alimlərinin tədqiqatları nəzərə alınmışdır. Brokhauz və Efronun ensiklopedik lüğəti- Fridrix Brokhauz və İlya Efron aksioner nəşr cəmiyyəti tərəfindən buraxılmışdır. (Peterburq, 1890-1907). Nəşr iki variantda buraxılmışdır – 41 əsas və 2 əlavə cild; 82 əsas və 4 əlavə cildəndən ibarətdir. Hal-hazırda Brokhauz və Efronun ensiklopedik lüğəti 86 cildəndən ibarətdir. N. Vebster daha çox “Webster’s” kimi tanınan və 1828-ci ildə “An American Dictionary of the English Language” adı ilə nəşr olunan lüğətin müəllifi olaraq məşhurlaşmışdır. Hal-hazırda da sözlərin mənalarının təyin edilməsində və düzgün yazılış qaydalarının müəyyənləşdirilməsi zamanı dil daşıyıcıları və ingilis dilini öyrənən şəxslər tərəfindən bu lüğət geniş istifadə olunur. N. Vebster bir çox sahələrdə müəyyən islahatlar etmişdir. Onun lüğətləri və digər əsərləri Amerikadakı mədəni inqilabın bir hissəsi idi. Onun köləliyin ləğvi və işçi sinfi üçün təhlükəsizliyin təmini uğrunda apardığı mübarizəsi növbəti bir əsr ərzində davam etdirilmişdir. Digər tərəfdən, sözlərin yazılışında müvafiq dəyişiklik edilməsinin də məqsədəuyğun olduğunu təklif edən dilçi aşağıdakı dəyişiklikləri dəstəkləyirdi: “ache” əvəzinə “ake”, “crumb” əvəzinə “crum”, “feather” əvəzinə “fether”, “honour” əvəzinə “honor”, “aisle” əvəzinə “ile”, “weather” əvəzinə “wether” və s. . N. Vebsterin tərtib etdiyi lüğət təkcə yazı və tələffüz qaydalarının islahatlarına yol açmadı, həm də leksikoqrafiya sahəsində müəyyən uğurların əldə edilməsinə səbəb oldu. Ojeqov, fəaliyyətinin əvvəlindən həm təşkilati, həm də lüğətin (sözləri D. N. Uşakov) “həqiqi hərəkətvericisi” halına gələn və “tərtib edən” işə qoşuldu. Böyük Vətən Müharibəsindən bir qədər əvvəl Uşakov Rus dilinin Kiçik İzahatlı Lüğətinin yaradılması fikrini irəli sürdü. Təşkilati məqsədlər üçün bir komissiya və daha sonra gələcək lüğətin bir nəşri yaradıldı. D. N. Uşakov baş redaktor təyin edildi və S. İ. Ojeqov lüğət planı tərtib etdi.

1942-ci ildə Uşakov öldü və lüğətin tərtib edilməsi ilə bağlı bütün işlər Ojeqova verildi. İlk materiallar radikal şəkildə yenidən işlənmiş və yenidən redaktə edilmişdir. АЖУ’Р, -а, м. 1. В бухгалтерии: такое ведение дел, при котором каждая операция регистрируется немедленно после её совершения (спец.) 2. Ажурная вышивка, строчка, вязка. Воротник с ажуром. • В ажуре (разг.) — в полном порядке. Все дела в ажуре. Lüğət 1949-cu ildə nəşr edilmişdir; 50 min sözdən ibarət idi. Azərbaycanda ilk dəfə orfoqrafiya lüğəti latın qrafikası ilə 1929-cu ildə nəşr edilib. Bundan sonra 1940, 1960, 1975-ci ildə orfoqrafiya lüğətləri nəşr olunub. 1975-ci ilin lüğətində 58 min söz olub. 29 illik fasilədən sonra ilk dəfə orfoqrafiya lüğəti 2004-cü ildə çap edilib. 2004 nəşri Müstəqillik dövrünün və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə ilk orfoqrafiya lüğəti olub. “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları” “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 yanvar 2003-cü il tarixli Fərmanında dəyişiklik edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 may 2004-cü il tarixli Fərmanına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası ilə razılaşdırıldıqdan sonra Nazirlər Kabinetinin 5 avqust 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Orfoqrafiya lüğəti AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının 10 mart 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq olunmuşdur.

2004-cü ilin nəşrində sözlərin sayı 22 min söz artırılaraq 80 minə çatdırılmışdır.

ТАХИРОВА ИРАДА

РЕЗЮМЕ

МАНАФОВА ГЮЛЬШАН «ВИДЫ СЛОВАРЕЙ И ИХ ВАЖНАЯ РОЛЬ В ИЗУЧЕНИИ ЯЗЫКА»

Ключевые слова словарь слово значение объяснение комментарий
основывать перевод

Лексикография раздел языкознания, посвященный теории и практике составления словарей. Лексические и фразеологические богатства языка фиксируются в словарях. Лексикография наука изучающая семантическую структуру слова и словосочетаний. Потребность в словарях обучающего типа стимулировала появление учебной лексикографии, теоретические основы которой изложены в таких крупных изданиях, как «Очерки по русской лексикологии и учебной лексикографии» [Денисов П.Н., 1974] и «Основы теории учебной лексикографии» [Морковкин В.В., 1990]. современный термин «лексикография» обозначает, во-первых, науку, особую область языкознания, которая изучает принципы составления разных типов словарей; во-вторых, практику составления словарей; в-третьих, совокупность словарей определённого языка. **Практическая лексикография** выполняет общественно важные функции, обеспечивая обучение языку, описание и нормализацию языка, межкультурное общение, научное изучение языка. Лексикография стремится найти наиболее оптимальные и допустимые для восприятия способы словарного представления всей совокупности знаний о языке

Теоретическая лексикография охватывает комплекс проблем, связанных с разработкой макроструктуры (отбор лексики, объём и характер словника, принципы расположения материала) и микроструктуры словаря (структура словарной статьи, типы словарных определений, соотношение разных видов информации о слове, типы языковых иллюстраций и т. п.), созданием типологии словарей, с историей лексикографии.

TAHIROVA IRADA

RESUME

MANAFOVA GULSHAN "TYPES OF DICTIONARIES AND THEIR ROLE IN LEARNING THE LANGUAGE"

Key words dictionary word meaning explanation commentary to be based translation

Lexicography is the compiling, editing, or writing of a dictionary¹. It is distinct from lexicology, which is the study of the words in a given language, including their

origins, evolution, meanings, usage, and contexts¹. While lexicology investigates the lexicon as a research object per se, lexicography pursues a much more practical aim, i.e. to represent the meaning of words and their associated usage to either native speakers or learners of a language

2. It usually does this in the form of various different types of dictionaries². Lexicography is the process of writing, editing, and/or compiling a dictionary. An author or editor of a dictionary is called a lexicographer. "The fundamental difference between lexicography and linguistics," says Sven Tarp, "is that they have two completely different subject fields: The subject field of linguistics is language, whereas the subject field of lexicography is dictionaries and lexicographic works in general. A dictionary is living document that changes as a new words and definitions for existing words come to be. The history of lexicography dates back to ancient times, the importance of standardized list of words in any language. Dictionaries are created and maintained by people called lexicographers, who are tasked with completing a list of every word in a given language. In 1971, historical linguist and lexicographer Ldislav Zgusta published the first major international handbook on lexicography, *Manual of Lexicography*, which remains the standard text in the field.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии — Л, 1999.
2. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. — М.: Наука, 1981.
3. Берков В.П. Двужычная лексикография. — С.-Петербург: СПУ, 1996.
4. Howard Jackson, *Lexicography: An Introduction*. Routledge, 2002)
5. Cannon C.D. (1972), Noah Webster's Influence on American English. *Studies in English*, Vol.13, No.1, 5. University of Mississippi. https://egrove.olemiss.edu/ms_studies_eng/vol13/iss1/5

Rəyçi f.f.d. M.P.Əhmədli